

Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničtvo

MILAN PUH

Sveučilište savezne države Paraná

Irati, Brazil

milan.puh1@gmail.com

U članku se obrađuje iseljenička zajednica u Brazilu pridošla iz Hrvatske, koja do sada nije bila sustavno istraživana, pa se smatra gotovo nepostojećom, tj. nevidljivom. Razlozi „nevidljivosti” te zajednice u Hrvatskoj, osobito njezinoj akademskoj zajednici, prepoznati su u pretpostavci da je Brazil bio često „odlagalište” nepoželjnih skupina iseljenika. Da bi se potkrijepila ta pretpostavka i opisalo mehanizme koji su doprinijeli toj nevidljivosti, u sažetom je obliku prikazan proces useljavanja u tri faze: do 1918., između dva svjetska rata i nakon 1945., s osvrtom na glavna povijesna događanja na području Hrvatske i Brazila vezana uz iseljeničtvo, s naglaskom na državu i grad São Paulo. Da bi se što potpunije raspravila pitanja važna za razumijevanje ovoga fenomena, korišteni su razni modaliteti: kritička analiza prethodnih istraživanja, historiografski i statistički podaci te tiskovine.

Ključne riječi: Brazil; Hrvati; iseljeničtvo; Austro-Ugarska; Kraljevina Jugoslavija; socijalistička Jugoslavija

Uvod

Brazil je za Hrvatsku relativno nepoznata zemlja. Ta pomalo nejasna i preopćenita tvrdnja nije rezultat manjka poveznica, nego specifične povijesti odnosa koje su te dvije zemlje imale, a koju ćemo iznijeti kroz pitanje hrvatskoga useljeničtva u Brazilu. Slaba zastupljenost zemlje i njezinih žitelja može se zorno prikazati na sljedećem primjeru: u Muzeju useljeničtva u São Paulu Hrvati ne postoje kao samostalna grupacija niti postoji mogućnost izravnoga korištenja tražilice jer za riječ *croata* („Hrvat”) postoje dvije stranice s nepotpunim podacima useljenika, a npr. za riječ *iugoslavo/iugoslava* („Jugoslaven/Jugoslavenka”) u registru Muzeja postoji preko 800 stranica, a riječ je o samo jednom od naziva pod kojim su se vodili useljenici po dolasku u Brazil. To nam pokazuje koliko je povijesno hrvatski identitet bio nepostojan, tj. neprepoznat od brazilskih vlasti, što je u velikoj mjeri otežavalo situaciju hrvatskim

iseljenicima, posebno onima koji su htjeli bolje upoznati i nastaviti njegovati hrvatske korijene.

Ta problematika nejasnoga podrijetla i identiteta dovela nas je do pitanja: koliko je zapravo hrvatska zajednica nevidljiva?

Očigledno je da su se Hrvati iseljavali u različitim razdobljima, unutar raznolikih političkih režima i višenacionalnih država – Austro-Ugarske Monarhije, dviju Jugoslavija, područja koje je okupirala Italija ili pak bez izjašnjavanja o nacionalnosti u strahu od nekoga oblika neprihvatanja njihova identiteta kao takva. Ponekad im nisu bili najvažniji identitet i nacionalna pripadnost, posebno kada se radilo o ekonomski uzrokovanom iseljavanju, koje je rezultiralo najlakšim ili najpraktičnijim (ne)izjašnjavanjem budući da je službena politika u Brazilu poticala kulturnu i jezičnu jednoznačnost ili „rasnu demokraciju”, gdje su svi, neovisno o podrijetlu, bili Brazilci. A i sami doseljenici često su bili podrijetla koje nije bilo strogo etnički hrvatsko (moglo je biti germansko, talijansko, mađarsko, ukrajinsko, srpsko ili pak miješano)¹. Mogli bismo iznijeti još niz razloga, ali je činjenica da su zbog svega toga identitet i uz njega izravno vezan broj Hrvata i njihov život u Brazilu gotovo potpuno nepoznati. Naime, pogledamo li pobliže brazilski slučaj, vidljivo je koliko je intenzivan bio povijesni proces „guranja” stanovnika Republike Hrvatske u razne druge političko-povijesne grupacije i zanemarivanja njihove etničko-nacionalne pripadnosti u novoj domovini.

Budući da je riječ o pitanju raznorodne prirode i specifičnoga povijesno-društvenoga konteksta, odlučili smo se za mješoviti interdisciplinarni metodološki pristup zasnovan na kvantitativnoj (statistički podaci) i kvalitativnoj analizi (prethodna istraživanja, tiskovine, osobni iskazi) useljavanja i prisutnosti Hrvata u Brazilu. Radi se o istraživačkom pristupu u kojem se miješaju kvantitativni pristup, pogodan za testiranje teorija, odnosa, identificiranje određenih obrazaca podataka te objašnjavanje uzročno-posljedičnih veza među pojavama.² Dakako, postoje određeni nedostaci toga pristupa u odnosu na nemogućnost obuhvaćanja konteksta (koji je u našem slučaju iznimno složen), nemogućnost dovoljno „duboka” obuhvaćanja svega onoga što je potrebno za potpuno razumijevanje socijalne interakcije samih useljenika, nove i stare domovine, kao i znanstvenika koju su se bavili ovom temom (tako i sami radovi postaju podatak).³ Njemu smo odlučili dodati kvalitativni nacrt, koji nam, zbog svoje induktivne prirode, pruža priliku da propitamo postojeće ideje (kao što ćemo pokazati u nastavku), razvijamo nove teorije (npr. naša pretpostavka o Brazilu kao „odlagalištu”) te budemo otvoreni za perspektivu sudionika samoga procesa (iseljenika i njihovih potomaka).⁴

¹ PUH, *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*, 97-135; PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 297-313; PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 199-243.

² ESTE, SITTER, MACLAURIN, „Using mix methods to understand youth resilience”.

³ MEJOVŠEK, *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*.

⁴ GUBA, LINCOLN, „Competing paradigms in qualitative research”.

Ovdje moramo istaknuti da se slažemo s idejom da u društvenim i humanističkim znanostima često postoji i prevelik naglasak na različitosti tih metoda te navodnoj tehničkoj objektivnosti kvantitativnih i netehničkoj subjektivnosti kvalitativnih istraživanja,⁵ pa je u tom smislu ovaj članak i njegov znanstveni pristup nužno sagledati kao metodološki kontinuum.⁶ On se odnosi i na metode, tj. na prikupljanje i analiziranje podataka, budući da smo stajališta da se mješoviti pristup može odrediti i kao miješanje metoda, kako kažu Creswell i Plano Clark: „Istraživanje mješovitog pristupa je tip istraživanja koje ima svoje filozofske postavke i metode istraživanja. Kao metodologija, ono uključuje filozofske postavke koje određuju način prikupljanja, analize i miješanje kvalitativnog i kvantitativnog pristupa u mnogim fazama istraživačkog procesa. Kao metoda, ovaj tip istraživanja usmjeren je na prikupljanje, analiziranje i miješanje kvantitativnih i kvalitativnih podataka u pojedinom istraživanju ili seriji istraživanja.”⁷ Dodajemo tim metodološkim primjedbama konstruktivističku paradigmu prema kojoj ne postoji jedna objektivna stvarnost, nego su to višestruke stvarnosti koje uvelike ovise o pojedincu, vremenu i kontekstu.⁸ To znači da pojedinci interakcijom, zajednički s drugima, kroz društvene i kulturne norme daju osobna značenja svojim iskustvima, što je u našem slučaju svakako važno jer ćemo u nastavku prikazati koliko su ustvari bile različite stvarnosti grupa iseljenika proistekle iz raznih povijesno-političkih procesa.⁹ Na taj ćemo način kontekstualizirati ta značenja i dati smislenost radnjama i interakciji pojedinaca i skupina unutar širega konteksta Brazila i Hrvatske, tj. zemalja čijim je ona dijelom bila.

Prvi korak u našem kvalitativnom pristupu jest analizirati znanstveni diskurs o Hrvatima u Brazilu i na taj način pokazati razloge fenomena „nevidljivosti”. To ćemo učiniti pomoću drugih kvalitativnih, ali i kvalitativnih podataka kojima možemo opisati tu useljeničku zajednicu i na taj način upotpuniti postojeća znanja mnogim novostima i objašnjenjima. Ovdje koristimo postulate Barzotta i njegova „raspisivanja”,¹⁰ koje podrazumijeva modalitet čitanja i pisanja koji ne slijedi potpuno interpretativne smjernice korištenih znanstvenih tekstova, nego ih se iščitava uzimajući ih i kao korpus koji je moguće „raspisati”, tj. provjeriti, razdijeliti i analizirati da bi se mogli stvoriti novi interpretativni obrasci, dopunjavajući postojeća znanja novima radi veće pluralnosti znanja, ali poštujući ono koje nam je prethodilo.

U tom nam je smislu želja pokazati mnogostrukost gledišta spram samoga iseljeništva, koja na taj način mogu biti od koristi onima u potrazi za informacijama i interpretacijama toga procesa. Ta istraživanja dolaze iz različitih po-

⁵ SYMONDS, GORARD, *The death of mixed methods: Research labels and their casualties*, 3-6.

⁶ TASHAKKORI, TEDDLIE, *Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches*.

⁷ CRESWELL, PLANO CLARK, *Designing and conducting mixed methods research*, 5.

⁸ GUBA, LINCOLN, „Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences”.

⁹ CRESWELL, *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*.

¹⁰ BARZOTTO, RIOLFI, *Dezescrita*.

dručja proučavanja (povijesni, sociološki, luzofoni studiji), razdoblja (osamdesete godine za vrijeme Jugoslavije, devedesete godine u kontekstu hrvatske neovisnosti te 2010-e s ulaskom Hrvatske u Europsku uniju), političkih konteksta (socijalistička Jugoslavija, Hrvatska nakon uspostavljanja neovisnosti, Brazil i Hrvatska od 2010., pisanja iz drugih zemalja) i tema (jugoslavenska imigracija, odnosi između Brazila i Hrvatske, hrvatsko kulinarstvo, Hrvatska i Latinska Amerika, Hrvatska i Jugoistočna Europa). Napominjemo da postoje i drugi radovi, najčešće u obliku članka, kao što je slučaj kod Anića i Hranilović.¹¹ Vrijedi spomenuti da je Anićev rad možda najbliži našem metodološkom pristupu koji obuhvaća dugo razdoblje, gotovo pa sasvim, na tragu Braudelova poimanja povijesti, od samih početaka europske kolonizacije Brazila do kraja 1980-ih.¹² Dakako, u našem slučaju to je mnogo kraće razdoblje, koje seže najdalje do druge polovine XIX. stoljeća, kada počinju znatnija demografska kretanja iz Hrvatske k Brazilu, odvojena epohama oblikovanim političko-ekonomskim konjunkturama, ali i epistemološkim pristupom jer autor sagledava jugoslavensku, a mi hrvatsku emigraciju.

Što se tiče knjižnih naslova, tj. autora koji su se u većoj mjeri pozabavili ovom tematikom, možemo ih spomenuti pet: *A imigração iugoslava no Brasil* [Jugoslavenska imigracija u Brazilu] Norme Marinović Doro; *Hrvatska/Brazil. Kulturno-povijesne veze* Nikice Talana; *Los Croatas y América* [Hrvati i Amerika] Ljubomira Antića; *Croácia: cozinha e memória dálmata* [Hrvatska: kuhinja i sjećanje na Dalmaciju] Katije Gavrančić Camargo i *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century* [Globaliziranje Jugoistočne Europe: iseljenici, Amerika i država od kraja XIX. stoljeća] Ulfa Brunnbauera.¹³ Djela su navedena po kronološkom redu objavljivanja, počevši od rada Marinović Doro iz 1988. i završno s radom Gavrančić iz 2014., što upućuje na kratko razdoblje intenzivnijega zanimanja za ovu iseljeničku skupinu, a može se objasniti kasnim razvitkom institucionalnoga djelovanja hrvatskih domova, pogotovo Društva prijatelja Dalmacije (nekad Jugoslavije), koje je svoj vrhunac imalo krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća, o čemu svjedoči količina aktivnosti i odbora koju javnosti iznose novine *Jornal Saiug*, koje su izlazile od 1980. do 1990., u što možemo uključiti i stipendije koje je Jugoslavija davala preko konzularnih predstavništava i čiji je korisnik bila Marinović Doro. Zapravo, iako to nije odmah jasno iz naslova, Marinović Doro opisala je većinski iseljeništvo iz Hrvatske, s posebnim naglaskom na otok Korčulu, odakle je stigla njezina obitelj i većina iseljenika koji će 1959. osnovati Društvo prijatelja Jugoslavije.

¹¹ ANIĆ, „Jugoslavenski iseljenici u Brazilu”; HRANILOVIĆ, „Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata”.

¹² BRAUDEL, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*

¹³ U budućnosti bi se svakako valjalo detaljnije pozabaviti „raspisivanjem” znanstvenih radova koji se tiču hrvatskoga iseljeničtva u Brazilu u kojima bi se moglo pročitati o mnogim pristupima i procesima koji diskurzivno oblikuju znanje o ovoj temi.

Potom izlaze knjige Talana i Antića, dakako nakon neovisnosti i Domovinskoga rata, gdje vidimo drugačiji pristup, u sklopu kojega se naglašava hrvatsko iseljništvo. Poslije su izašli radovi Gavranić, koja, na tragu Marinović Doro, istražuje povijest dalmatinske zajednice (ali kroz kulinarstvo) budući da je i sama unuka Korčulana. Postoje i radovi osoba koje nemaju hrvatsko nasljeđe, pa se tako Nijemac Brunnbauer bavi Jugoistočnom Europom, u koju uključuje i Hrvatsku, te Brazilom kao dijelom Amerike, na tragu rada Antića, koji je uvijek proučavao najveću latinoameričku zemlju u ovom općem američkom kontekstu. U takvim su radovima Brazil i njegovi Hrvati najčešće manje zastupljeni; zapravo je Talanov rad jedini koji se sasvim posvetio tim zemljama, a i najdetaljniji do sada. Premda se mogu pronaći publikacije na hrvatskom (Talan), španjolskom (Antić), portugalskom (Marinović Doro i Gavranić Camargo) i engleskom jeziku (Brunnbauer), njihov je broj malen, a način na koji obrađuju temu iznimno raznolik te podrazumijeva uključivanje Hrvatske u nadnacionalne državne tvorevine čiji je Hrvatska samo dio ili one regionalne, u kojima je prikazan samo dio Hrvatske. I u slučaju Brazila, uz navedenu iznimku, koristi se geografska odrednica Amerika, čiji je on samo dio, i to onaj najmanje zastupljen (jezično, ekonomski, politički, povijesno itd.) pogledamo li neke od autora.¹⁴

Nevidljivosti doprinosi i epistemološki pristup temi, gdje se od samih početaka uspostavlja narativ „neuseljavanja”, tj. „nepostojanja” hrvatskoga iseljništva u Brazilu. Ovdje treba uzeti u obzir broj i dostupnost pisanih dokumenata, mogućnosti istraživanja, jezik, prisutnost i rad iseljenika na povezivanju s domovinom i mnoge druge čimbenike koji su utjecali na rad i, posljedično, na manji opseg literature o Brazilu i njegovu manju prisutnost kao teme. Kako bismo potvrdili našu tvrdnju, proanalizirat ćemo jednu od prvih važnijih publikacija, onu Ljubomira Antića, koji se posvetio (Latinskoj) Americi pridajući relativno malo pozornosti Brazilu.

Riječ je o tekstu posvećenom hrvatskom iseljništvu u Brazilu do Prvoga svjetskog rata, koji je autor objavio u spomenutim novinama Društva prijatelja Jugoslavije radeći prikaz hrvatske prisutnosti, s naglaskom na São Paulo. Autor tekst temelji na analizi iskaza Venceslava Paete (jedne od poznatih ličnosti hrvatske imigracije, prvoga konzula u Brazilu) pod naslovom „Nekoliko bilježaka o Braziliji”, objavljenog 1930., dvanaest godina nakon nestanka Austro-Ugarske.¹⁵ Antić u tom tekstu izvodi svoja opažanja o situaciji Hrvata koji se nalaze u gradu São Paulu kroz Paetino viđenje. Važno je napomenuti da navođenju informacija prethodi gledište samoga istraživača, koji pokušava objasniti zašto „Brazil, najveći na kontinentu, nije privukao doseljenike, barem do 1. svjetskog rata”.

Ovaj komentar može se definirati kao prototipno gledište na temu, koje ne smatra da je bilo intenzivnijega useljavanja Hrvata, a u tu svrhu spominje

¹⁴ ANTIĆ, *Los Croatas y América*; BRUNNBAUER, *Globalizing Southeastern Europe*.

¹⁵ Ljubomir ANTIĆ, „Os croatas no Brasil até 1ª Guerra Mundial”, *Jornal Saiug* (São Paulo), br. 9, 1986., 9.

novinarski diskurs, prema kojem „se nije savjetovalo seljenje”. Unatoč činjenici da je postojao niz razloga koji su bili otegotni za iseljavanje, ne čini nam se kako se može reći da nije došlo do iseljavanja – sami statistički podaci to dovođe u pitanje.¹⁶ Po ovome je moguće uvidjeti da je takav stav pripomagao ideji koja „prikriva” hrvatsku prisutnost u Brazilu, kao i shvaćanju njezina djelovanja. Autor daje objašnjenje prema kojem je početno iskorištavanje useljenika na poljoprivrednim gospodarstvima São Paula, koje se prenosilo u hrvatskim novinama, nužno navelo iseljenike da prestanu odlaziti u Brazil, zanemarujući slučajeve kada je do toga ipak došlo, koristeći kao dodatnu potvrdu usporedbe s Čileom i Argentinom, za koje se pak smatra da su privukle znatniji broj useljenika¹⁷.

Takvo stajalište, iako dobrim dijelom točno za to razdoblje, dovodi do shvaćanja da se tako nastavilo i u budućnosti, pa očigledno na kraju vodi do zanemarivanja ove zemlje u kontekstu iseljavanja ili njezino svođenje na useljavanje s otoka Korčule, pod utjecajem općega stava Društva prijatelja Jugoslavije, koje je moguće preispitati statističkim podacima, ali i iskazima i tiskovinama objavljivanim u Brazilu.¹⁸ Na ovaj se način, prema našem mišljenju, stvara jednostrani smjer promatranja povijesti hrvatskoga useljavanja u Brazil, koji nije imao namjeru gledati izvan okvira „očitih dokaza” u novinama ili osobnih iskaza objavljivanih u Hrvatskoj, što se može objasniti nedostatkom kontakta s useljenicima, njihov početni (ne)hrvatski identitet i mnoge druge razloge koje ćemo iznijeti u nastavku.

Ovo kratko „raspisivanje” smatramo dobrim uvodom, tj. početkom razumijevanja naše pretpostavke o nevidljivom hrvatskom iseljničtvu u Brazilu, koje je odgovaralo Austro-Ugarskoj Monarhiji i objema Jugoslavijama, ali i samom Brazilu i njegovoj nacionalnoj politici, što je na kraju rezultiralo trenutačnim prikriivenim položajem same zajednice.

Toj nevidljivosti pridonose i drugi čimbenici, npr. nepostojanost nacionalnoga identiteta kod mnogih iseljenika (s naglaskom na onaj regionalni ili nadnacionalni), strukturna (ekonomsko-politička) neravnoteža koja je udaljavala bivše žitelje Hrvatske od domovine, međusobni sukobi lokalnih vođa i rukovodilaca u shvaćanju identiteta i funkcioniranja zajednice, kasno uspostavljanje predstavničkih ustanova, ideologija rasnoga miješanja i viđenje identiteta isključivo po načelu područja – *ius soli* kao model useljeničke politike u Brazilu i izbjegavanje getoizacije.¹⁹

Da bismo uspješno raspravili ovo opće stajalište, a i spomenute čimbenike, odlučili smo proći nekoliko važnijih stajališta i čimbenika, pa ćemo uz uvodno „raspisivanje” prethodnih radova: a) razmotriti povijest (useljništva/iseljništva) Hrvatske, ali i Brazila; b) razmotriti historiografske podatke koji se tiču

¹⁶ PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 276-295.

¹⁷ *Isto*, 239-242, 247-250.

¹⁸ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*

¹⁹ *Isto*, 62, 68-70, 112-119, 131-151, 166-167.

seljenja u Hrvatskoj i Brazilu; c) prokomentirati statističke podatke prikupljene iz nekoliko izvora i d) predstaviti i analizirati službene iskaze i tiskovine, uzimajući u obzir tri faze iseljavanja u Brazil: 1) do 1918., 2) između 1918. i 1941. i 3) nakon 1945. godine.

Povijest i iseljeništvo: poveznice

Hrvatski zavičaj kao ishodišna točka

Započet ćemo našu obradu povijesti iseljeništva s drugom polovinom XIX. stoljeća, kada iseljeništvo postaje element koji povezuje Hrvatsku i Brazil. Odnos feudalizma i kapitalizma pomaže nam da shvatimo razloge odlaska tolikoga broja Hrvata na kraju tzv. feudalnoga razdoblja, nakon 1848., kada su počeli napuštati zemlju koju su desetljećima (ili stoljećima) obrađivali da bi se upustili u pustolovinu otkrivanja novih zemalja. Taj početak snažnijega iseljavanja rezultat je društvenih i političkih promjena koje su dovele do kraja feudalizma, pa hrvatski seljak više nije bio prisiljen ostati na zemlji drugih vlasnika te se odlučuje otići u potragu za boljim životnim uvjetima.²⁰

Područje današnje Hrvatske posljednjih pedeset godina Austro-Ugarske bilo je podijeljeno između mađarske i austrijske utjecajne sfere te je većinskim dijelom pripadalo Trojednoj Kraljevini Dalmaciji, Slavoniji i Hrvatskoj, što znači da sama politička nomenklatura kulturno-ekonomski pod Hrvatskom podrazumijeva područje središnje i sjeverne Hrvatske bez Međimurja, a Slavonijom istočni dio Hrvatske bez Baranje, ali s istočnim Srijemom, koji danas pripada Vojvodini. Tu je bila i Dalmacija, koja je bila austrijska krunska zemlja, iako je nominalno pripadala Trojednici. Ta geografsko-politička podjela imala je dalekosežne posljedice i u slučaju iseljavanja poticala je na odlazak u Brazil većinski stanovnike Hrvatske i Slavonije²¹, koji su onda sa sobom nosili i regionalni i/ili austrijski identitet, što će u budućnosti dovoditi do njihova udaljava- vanja od Hrvatske i činiti ih nevidljivima u brazilskom društvu.²²

Jedan od razloga velikoga broja seljaka koji su se iseljavali iz Hrvatske jest da je u zemlji u to doba postojao prekomjeran broj ruralnoga stanovništva s obzirom na raspoloživu obradivu zemlju. Mnogi ljudi morali su raditi na malim parcelama koje su dobili nakon ukidanja feudalizma jer je bivšim feudalcima i zemljoposjednicima ostala sva zemlja koju nisu izravno obrađivali poljoprivrednici, uključujući pašnjake i šume.²³

²⁰ PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 58.

²¹ *Isto*, 275-295.

²² *Isto*, 295-313.

²³ ANTIĆ, „The Economic Causes of Emigration from Croatia”, 291-300.

S druge strane Atlantika zemlje Latinske Amerike, poput Brazila i Argentine, primale su poljoprivrednike da zaposjednu nasilno ispražnjena indijanska područja, šireći svoju sferu utjecaja i osiguravajući sigurnost granica.²⁴ Usmjerenost većine zemalja Južne Amerike poljoprivredi, kao i same Hrvatske unutar Austro-Ugarske, a potom i Kraljevine Jugoslavije, bila je osnovni preduvjet stvaranja iseljeničkih valova do početka pedesetih godina XX. stoljeća, kako sažeto iznosi Todić u svojem intervjuu za brazilske novine *Correio de São Paulo*.²⁵

Ovdje nam se čini zanimljiva hipoteza Ljubomira Antića da je glavni uzrok iseljavanja u to doba bila zaduženost poljoprivrednika.²⁶ Na neki način to nam se čini uvjerljivim jer je želja za stjecanjem vlastite zemlje i nemogućnost seljaka da isplati svoje dugove poticala da se potraže drugi načini da bi se osigurao opstanak, što su iskorištavale brodarske kompanije, zemlje primateljice seljaka i sami veleposjednici.²⁷

Također je važno napomenuti da nisu samo neposredni događaji, primjerice ratovi, razne političke odluke ili ekonomski šokovi, poticali budućega iseljenika da donese tu odluku, nego je postojala želja o „ostvarivanju američkoga sna”, koja je nadilazila neposredne potrebe. U slučaju emigracije to se očitalo „lančanim iseljavanjima”, koja u Brazilu poprimaju geografsko-povijesne značajke, obilježavajući ovaj ili onaj kraj snažim iseljavanjem velikoga broja iseljenika i cijelih obitelji.²⁸ Osim tih psiholoških značajki možemo iznijeti i praktične razloge koji navode Hrvate da se sele u Brazil. Spomenut ćemo dva: cijenu brodske prijevoza, koja je dugo vremena bila subvencionirana, te propagandno djelovanje brodarskih poduzeća i same vlade Brazila, iznimno snažno do 1930. godine. Na taj se način želju za iseljavanjem dodatno poticalo budući da su se „otvarale” nove mogućnosti boljega života koje su postajale dostupne i najsiromašnijima.²⁹

U tom je pogledu savezna država São Paulo, koja je najviše i najduže održavala tu useljeničku strategiju, u razdoblju Austro-Ugarske primila najviše naših ljudi.³⁰ Protuteža takvoj politici bili su mediji, vlasti i policija, koji su objavljivali novinske članke, pisali izvještaje i obavijesti u kojima se opisivalo loše ophođenje s iseljenicima. To je bio važan *locus* prve, „austro-ugarske” faze iseljavanja, kada su nastali često citirani novinski članci Peroslava Paskievića-Čikare iz 1897., članak braće Seljan iz 1910. i brojni drugi pisani tragovi koji govore o napetom odnosu između iseljenika, domovine, pomorskih poduzeća

²⁴ PAIVA, *Histórias da (I)migração*.

²⁵ Vladimir TODIĆ, „O trabalhador agrícola da Iugoslávia está disposto a progredir ou falir fora da pátria” [Poljoprivredni radnik iz Jugoslavije spreman je napredovati ili propasti izvan domovine], *Correio de São Paulo* (São Paulo), 30. 1. 1937., 1-3.

²⁶ ANTIĆ, „The Economic Causes of Emigration from Croatia”, 291-300.

²⁷ PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 227-295.

²⁸ ANTIĆ, *Los Croatas y América*, 81.

²⁹ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 131-151.

³⁰ PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 275-295.

i zemlje domaćina.³¹ Izvješća i putopisi zauzimaju stoga u prvoj fazi useljavanja Hrvata privilegiran položaj, kao i komentari i analize određenih lokalnih popisa useljenika u digitalnoj zbirci Muzeja useljništva São Paula i Državnoga arhiva u Zagrebu, gdje su pronađeni podaci o Hrvatima koji su se doselili u Brazil, o kojima će biti riječi poslije.

Još je jedan važan element u cjelokupnoj iseljeničkoj situaciji – zakonodavstvo – nedovoljno razrađen te s malo učinka na području Hrvatske u vrijeme Austro-Ugarske (situacija se nastavlja slično i po osnivanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije). Najčešće su zakoni nastajali kao reakcija na određena događanja, poput onoga iz 1901. kojim se zabranjuje nagovaranje i navođenje stanovništva na iseljavanje i obvezuje broderska poduzeća da izvijeste lokalne vlasti o prodanim kartama, s imenima i brojem budućih iseljenika. To je važno za Brazil jer su postojali mnogi navodi o izrabljivanju putnika tijekom putovanja, u slučaju mnogih obitelji koje su skupo plaćale karte koje poslije nisu vrijedile. Isto su tako po dolasku u novu postojbinu i tijekom rada na plantažama kave nastajale konfliktne situacije kojima su austrougarska konzularna predstavništva posvećivala malo pozornosti, a sam Brazil upušta se u rješavanje problema osnivanjem Patronata za useljenička pitanja 1911. godine. Unatoč tome, veliki broj iseljenih pronalazio je način da ode, čak i kada je to postalo zabranjeno – 1897., kada Austro-Ugarska službeno zabranjuje iseljavanje u Brazil, što navodi brazilsku administraciju na intervenciju, pa tadašnji guverner Campos Salles odlazi u Europu s ciljem ublažavanja restrikcija na iseljavanje. Dakako, lako se doskočilo toj odluci te su iseljenici i same propagandne agencije iskorištavali druge mogućnosti, npr. talijanski zakon iz istoga razdoblja, koji nije iziskivao putovnicu za strane državljane, što je pak omogućavalo hrvatskim državljanima da koriste ostale dokumente (izvatke iz matice rođenih, domovnice itd.) u vrijeme kada nije bilo moguće dobiti jednosmjernu putovnicu.³²

Mnogi od tih čimbenika postoje i nakon stvaranja Kraljevine Jugoslavije, poglavito što se tiče ekonomskih razloga, dok nastaje nova politička situacija koja postaje dodatna otegotna okolnost. Zato valja imati na umu da svaka rasprava o ekonomskim i socijalnim dimenzijama iseljavanja mora uzeti u obzir različite tradicije iseljavanja i druge posebnosti tadašnjih oblasti, što vrijedi i za legalizaciju malih zemljišnih posjeda, kao što navodi Hranilović.³³

Što se tiče zakonodavstva, važno je napomenuti da je postojao utjecaj Italije pri stvaranju emigracijske službe i zakonodavstva u Jugoslaviji. Tako Međuministarski odbor 1921. izrađuje prvi jugoslavenski zakon o iseljavanju, kojemu je Iseljenički komesarijat u Zagrebu pridonio uputama i prijedlozima, a sama osnova bio je talijanski zakonodavni okvir budući da je Italija nacionalizirala svoje iseljavanje i time kontrolirala odlaske i dolaske, a radila je i

³¹ PASKIEVIĆ-ČIKARA, *Kako je izseljenicima u Braziliji, 1897.*; M. SELJAN, S. SELJAN, „Zašto izseljenici bježe iz Brazilije?”; PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 227-295.

³² BRUNNBAUER, *Globalizing Southeastern Europe*, 177.

³³ HRANILOVIĆ, „Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata”, 325.

na tome da emigranti održe kontakt s domovinom, pogotovo u ekonomskom smislu, šaljući novac svojim obiteljima. Kraljevina Jugoslavija ipak nije uspjela u svojoj namjeri nacionalizacije i stroge kontrole iseljavanja, što je rezultiralo preusmjeravanjem na talijanske odnosno njemačke luke.

Dva su područja djelovanja bila najizrazitija u službenoj organizaciji emigracijske politike: kulturno-obrazovni rad i ekonomska pitanja. Prema Hrani-
loviću, zemlja je uspjela provesti učinkovitu politiku poticanja, uključujući i financijsko, organizacije zajednica, financiranje otvaranja škola, podržavanje kulturnih, nacionalnih, dobrotvornih i društvenih institucija, slanje učitelja u veće iseljeničke zajednice, pripomoć u izgradnji fizičkoga prostora središnjih institucija u inozemstvu, financiranje novina itd.³⁴ Taj je aspekt djelovanja relevantan jer će ga snažno naglašavati hrvatska zajednica u Brazilu, koja se trudila postići pomake u obliku otvaranja konzularnoga predstavništva, hrvatske škole i drugih institucija koje nisu postojale. Ekonomska pitanja razrađena su da bi se osigurao stalan priljev novca u zemlju, važan oblik uravnoteživanja ekonomije još u doba Austro-Ugarske, što je država smatrala granom nacionalnoga gospodarstva koju treba pomno pratiti.³⁵

Usmjeravanje k Brazilu bilo je posljedica kontrole kretanja povezane s uvođenjem imigracijske kvote u Sjedinjenim Američkim Državama 1924. godine. To ograničenje, uz poreze koje su nametale zemlje britanske dominacije, znatno je smanjilo iseljavanje nakon Prvoga svjetskog rata ili ga je preusmjeravalo u druga područja, kao što su zemlje Južne Amerike.³⁶ Postojali su i etnički, geografski ili kulturni kriteriji pojedinih država, kao što je slučaj Kanade, gdje su se primjenjivali rasni kriteriji da bi se spriječilo „potamnjanje” stanovništva, pa se izbjegavalo primanje bilo kojega useljenika koji nije bio izrazito bjelačkoga fenotipa, neovisno o kontinentu, što se odrazilo i na iseljavanje Hrvata jer je u takvu viđenju npr. Dalmacija bila nepoželjno područje iseljavanja.³⁷ A kada su se problemi takve prirode pojavili, Fedor Aranicki, ravnatelj Iseljeničkoga komesarijata, šalje službeni dopis jugoslavenskom konzulu u Montrealu Aleksandru Seferoviću, naglašavajući: „Načelo naše emigracijske politike [...] je poticanje iseljavanja anacionalnih građana, ali sada, zbog uputa od kanadskih vlasti, mnogi od tih iseljenika neće emigrirati u Kanadu.”³⁸

Službeni stav vlasti, kako vidimo iz primjera Aranickog, podupiru nalozi povjerljive prirode iz 1920., 1924., 1925. i 1926. koji su poticali segregaciju između slavenskih i ne-slavenskih naroda. Osmišljene su posebne iseljeničke strategije koje su se preporučivale za različite nacionalne manjine. Naime, iseljavanje u Brazil zabranjeno je članovima „nacionalnih elemenata” Jugoslavije, a ni osobe koje su bile samci nisu mogle otići u Brazil bez posebnoga dopu-

³⁴ Isto, 328-329.

³⁵ BRUNNBAUER, *Globalizing Southeastern Europe*.

³⁶ ĐIKANOVIĆ, „Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945”.

³⁷ MILETIĆ, *Journey under Surveillance*, 605-608.

³⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 560, br. 856.

štenja.³⁹ Vidimo da su u novom sustavu nametnutih ograničenja tzv. zavičajnici teško dobivali putovnicu od lokalnih vlasti, a „ne-slavenski emigranti” i članovi već iseljenih obitelji mogli su dobiti putovnicu već pri prvom zahtjevu kod oblasnih vlasti. To je možda najočitiji primjer kako je službena politika utjecala na nevidljivost iseljeničke zajednice iz Hrvatske, navodeći ne-Slavene, tj. nezavičajnike, neželjene kao dio nove nacije, da se ise u zemlju gdje bi trebali biti zaboravljeni. Ograničenja iseljeničke politike za domicilno slavensko stanovništvo i njezino nametanje manjinama prisutnim u Jugoslaviji zaslužuju posebnu pozornost budući da je njihova povijest izravno povezana s procesom dolaska iseljenika u Brazil.⁴⁰

Dakle, iako se može ustvrditi da ta vrsta politike nema izravnu poveznicu s hrvatskom iseljeničkom zajednicom s obzirom na to da je ona odlazila u Brazil u drukčijim uvjetima, činjenica da je Brazil poslužio kao „odlagalište” nepoželjnoga dijela stanovništva kojemu je domovina bila Hrvatska odrazila se s vremenom na cjelokupnu iseljeničku skupinu na različite načine, što je primijetio još Frano Cvjetiša 1938. kao kraljevski poslanik pri otvaranju prvoga veleposlanstva u Brazilu: „U nacionalnom pogledu, prilike su našoj brazilijanskoj koloniji vrlo žalosne. Stari doseljenici sa bivše teritorije austrougarske monarhije živjeli su pod jakim utjecajem njemačke kolonije, koja je uživala veliki ugled, pa čak i germanizirala neke federalne države, tako da su naši doseljenici u mnogo slučajeva primorani da uče njemački jezik. Među našim građanima koji su došli u Brazil nakon velikog rata je velik broj Švaba i Mađara: prve su već odmah apsorbirale već postojeće njemačke organizacije, a među našim Mađarima se vrši vrlo živa revizionistička propaganda.”⁴¹

S druge strane, brazilske vlasti koriste priliku i nastavljaju subvencionirati putovanja, ponajviše u saveznoj državi São Paulo, koja je dvadesetih godina bila izdašna s kartama koje su „zavodile” ne samo nepoželjne manjinske zajednice (Nijemce, Mađare, Ukrajince) u Slavoniji, Baranji i Srijemu nego i najsiromašnije Dalmatince. Ovdje se radi o prirodnim nepogodama i nestabilnosti same poljoprivrede, a za iseljavanje te skupine Hrvata u Brazil najvažniji je napad filoksera na dalmatinske vinograde nakon što je uzrokovala devastaciju europskih vrsta vinove loze.⁴² Osobito je taj fenomen bitan za iseljavanje s Korčule, gdje je vinogradarstvo bilo najvažnija gospodarska djelatnost ako ne računamo niske prihode od žetve žitarica i male tvrtke za konzerviranje ribe.⁴³ Gotovo sav dohodak stanovništva otoka pristizao je od prodaje vina. Ekonomska situacija koju je izazvala ta bolest potaknula je nešto više od 1500 stanovnika da se 1924. i 1925. ise u São Paulo. Na taj je način većina Korčulana, uz posebnu molbu kralju, otišla u Južnu Ameriku te postala druga važna skupina iseljenika koja je stigla iz Hrvatske. Čak i ako uzmemo u obzir utjecaj ise-

³⁹ MILETIĆ, *Journey under Surveillance*, 97-99.

⁴⁰ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 57-63.

⁴¹ HR-HDA-967-2-6, Brazil (1924-1952), kut. 50, fasc. 250-251.

⁴² PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 228-229.

⁴³ MIROŠEVIĆ, „Iseljavanje iz Dalmacije”, 112-116.

ljeničke propagande, lokalna ekonomska situacija vjerojatno je bila presudni čimbenik, pa je riječ o skupini iznimno siromašnih, tj. osiromašenih seljaka.⁴⁴

Od početka tridesetih godina pa do kraja Drugoga svjetskog rata nije bilo većih iseljavanja, a onda se u sklopu formiranja socijalističke Jugoslavije emigracijska politika mijenja. U tim se poratnim godinama, iako uz velike poteškoće, strogo kontroliraju unutarnje i vanjske migracije. Veliki broj nezadovoljnih novom državom, ali i rezultatom samoga rata, seli se odnosno bježi u susjedne zemlje, iz kojih traže načine kako stići do „Amerike”.

Iz egzila, iseljenici ustaše, osim časnika i simpatizera Nezavisne Države Hrvatske, počeli su politički djelovati na neovisnosti Hrvatske. Ante Pavelić, skrivajući se nakon što je prošao Austriju i Italiju, emigrirao je 1948. u Argentinu. Od 1947. ta južnoamerička zemlja, ali u manjem opsegu i druge (Bolivija, Venezuela), počinje primati pripadnike ustaškoga režima u velikom broju, uključujući političku i intelektualnu jezgru Nezavisne Države Hrvatske. I Brazil je bio na putu hrvatskih protivnika novonastaloga socijalističkog režima. Novi val useljenika, sastavljen od intelektualaca, poslovnih ljudi, vojnika i katoličkih svećenika, naselio se prvenstveno u São Paulu.⁴⁵ Zemlje poput Brazila iskorištavaju tu situaciju da bi privukle obrazovanu radnu snagu i integrirale ju u svoju industriju. Mogao bi se spomenuti još niz (općepoznatih) razloga seljenja: nacionalizacija koja tjera veleposjednike i industrijalce iz Jugoslavije; protjerivanje etničkih manjina zemalja gubitnica (ovdje je riječ većinom o Podunavskim Nijemcima); ideološko neslaganje s politikom novoga establišmenta.⁴⁶

Brazil kao zemlja prihvata

Kada se govori o najvećoj zemlji Latinske Amerike i drugom najvećem odredištu iseljenika (nakon Argentine), nedvojbeno je važno kontekstualizirati važna razdoblja useljavanja, a pogotovo ono u kojem se prvi put intenzivno privlačilo europske imigrante da bi se zemlja udaljila od svoje kolonijalne robovlasničke ostavštine.⁴⁷ Uspostavljanjem neovisnosti 1822. Brazil je, kao i ostale južnoameričke nacije koje su se osamostalile od nekadašnjih kolonizatora, započeo s izgradnjom svojega identiteta u obliku nacionalne države, nominalno europskih korijena. Za razliku od drugih država koje su se osamostalile u prvoj četvrtini XIX. stoljeća, proces osamostaljenja Brazila prošao je relativno mirno, bez sukoba s prijestolnicom te bez pretjeranoga zadržavanja na izgradnje nacije, koja je tek dolaskom Getúlija Vargasa na vlast 1930. dobila svoj današnji oblik, stvoren na ideji miješanja i rasne demokracije.⁴⁸ Od neovisnosti pa sve do kraja Vargasove vladavine 1950. Brazil je tragao za poimanjem

⁴⁴ HOFGRÄFFE, „Hrvati u svjetlu politike prema iseljništvu 1920. – 1939.”, 133.

⁴⁵ TALAN, *Hrvatska/Brazil*.

⁴⁶ PUH, *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*.

⁴⁷ SILVA, „Useljavanje u São Paulo”, 209-227.

⁴⁸ AXT, „Imigração e idéia de Nação no Brasil”, 5.

samoga sebe.⁴⁹ Njegova kolonijalna prošlost ostavila je probleme koji su i poslije postojali u državi – najveći je dokaz tome ropstvo ukinuto tek 66 godina nakon uspostavljanja neovisnosti.

Povijest useljništva u Brazilu kao jednu od svojih glavnih odrednica ima robovlasnički sustav. Nekadašnji stup brazilskoga gospodarstva, robovlasništvo je počelo gubiti na važnosti od 1850. zabranom „uvoza” Afrikanaca u državu pod velikim pritiskom Engleske. U tom je razdoblju zapadni svijet prolazio dinamične promjene u kojima se Brazil nije najbolje snašao. U prvih dvadesetak godina državne samostalnosti znatno je ekonomski zaostajao za europskim državama. Brazil je tada bio agrarna, teritorijalno velika i nenaseljena zemlja. Sredinom XIX. stoljeća u Brazilu je postojalo malo privatnih tvornica, a cijelo je gospodarstvo bilo okrenuto izvozu. Čak i u najnaseljenijim gradovima kao što su Rio de Janeiro, Salvador i Recife nije postojalo valjano unutarnje, domaće tržište. Ti su gradovi temeljili gospodarstvo na izvozu sirovina i uvozu gotovih proizvoda sve do tridesetih godina XX. stoljeća.

Početak druge polovine XIX. stoljeća u Brazilu stupaju na snagu prvi imigracijski zakoni. Isprva su doneseni s namjerom privlačenja inozemne radne snage koja bi zamijenila stanovništvo uključeno u robovlasništvo zbog kontroliranja priljeva ljudi koji su dolazili iz različitih političkih, kulturnih i socioekonomskih sredina. Dana 15. studenog 1889. u Brazilu je uvedena republika preko pokreta koji je uključivao vojna i liberalna krila lokalnih elita. Tranzicija između režima uglavnom je prošla bez većih sukoba s pristašama monarhije. Tijekom prvoga desetljeća republike brazilska ekonomija, ako izuzmemo omanja kolebanja, razvijala se sasvim dobro. Takva rastuća ekonomija zahtijevala je sve više radne snage za rad na plantažama i za urbane aktivnosti koje su pratile sam rast. Budući da uključivanje oslobođenih crnaca nije bila jedna od opcija (iako je postojalo mnogo tvornica u kojima su radili), useljavanje se činilo kao jedino pravo rješenje toga problema, u koji je bila uključena i potreba općenitoga naseljavanja zemlje te pretvaranje u državu što više sličnu europskim modernim državama. U proglasu donesenom odmah nakon uspostavljanja republike određeno je „da se Brazilcima smatraju svi stranci s mjestom prebivališta u Brazilu 15. studenoga 1889. te koji su prebivali u državi više od dvije godine”. To je bio tek prvi od niza zakona kojima se (svi) useljenici automatski „pobraziljuju” te ih se briše iz useljeničkih brojki po pravilu jedna osoba – jedno državljanstvo – jedna nacionalnost.⁵⁰

Kao što smo spomenuli, posebnost brazilске useljeničke politike bilo je državno subvencioniranje useljavanja. Izvori također opisuju saveznu državu São Paulo kao gotovo jedino useljeničko odredište u zemlji, gdje je bilo predviđeno da doseljenici rade na plantažama kave u São Paulu. Taj model useljavanja trajao je do kraja dvadesetih godina, kada započinje međunarodna kriza koja je poljuljala međunarodno tržište i brazilski izvoz kave i drugih sirovina, što je

⁴⁹ SILVA „Useljavanje u Brazil iz povijesne perspektive”, 142.

⁵⁰ BRASIL. Dekret n° 528, 28.6.1890. Coleção de Leis do Brasil – 1890.

pak poremetilo unutarnje strukture same zemlje te su se pojavili novi politički akteri s drukčijim programima.⁵¹ Tako je 1930. izveden državni udar koalicije vladinih neistomišljenika, nakon izbornoga poraza od tada ekonomsko-političke hegemonijske vlasti, sa svrgnućem tadašnjega predsjednika Washingtona Luísa. Dana 1. studenoga iste godine Getúlio Vargas imenovan je vrhovnim vođom države s punim ovlastima. On je odbacio republikanski ustav iz 1891. te uveo privremenu vladu imenujući federalne predstavnike za svaku saveznu državu do donošenja novoga ustava. Dolazi do izražaja nacionalni projekt brazilskega identiteta, utemeljen na danas već uvriježenim značajkama: rasno miješanje i demokracija te karneval, samba, nogomet i portugalski jezik kao elementi ujedinjenja cjelokupnoga naroda. Novoimenovani predsjednik uvodi projekt prisilne nacionalizacije, gdje su useljenici osobito problematičan segment društva koji treba što prije integrirati.

Time dolazimo do nove osobitosti Brazila: specifične regulacije državljanstva, koja je bila usmjerena na poticanje integracije obitelji novodošlih imigranata u širu zajednicu. Prema informacijama i znanju dužnosnika Jugoslavije, useljenici su u Brazilu dobivali državljanstvo zanimljivom kombinacijom pravnih načela *ius soli* i *ius sanguinis*.⁵² Ne samo da je propisano da će dijete rođeno u Brazilu automatski dobiti brazilske državljanstvo (*ius soli*), nego će pravo na državljanstvo automatski dobiti roditelji toga djeteta (*ius sanguinis*). Jugoslavenska država imala je ograničene ovlasti za intervenciju ili zaštitu svojih građana budući da su dobivali brazilske državljanstvo ako su imali djecu rođenu u Brazilu. Ta je strategija uvelike olakšala asimilaciju imigranata i njihovo uključivanje u brazilske nacionalno tijelo, što se rjeđe događalo u zemljama koje su ograničavale sudjelovanje useljenika u društvenom i političkom životu. U određenom smislu to je bilo pogodno za imigranta i njegovu obitelj jer su im bila zajamčena određena prava, no dugoročno loše za održavanje kulturnih i afektivnih veza s domovinom. Brazilske uvjerenje da pojedinac automatski postaje Brazilac kada se rađa u toj zemlji bilo je u sukobu s hrvatskim uvjerenjem da se kultura i identitet razvijaju i afirmiraju u obiteljskom okruženju, a određene značajke kulture zemlje doseljenja primaju se sudjelovanjem u javnom životu.

Stajalište jugoslavenskih iseljeničkih institucija također nije pomoglo budući da se „Savez emigrantskih organizacija”, središnja institucija koja je ujedinila sve organizacije vezane uz to pitanje u međuratnom razdoblju, na svojem kongresu u Sarajevu 1933. odlučio za načelo prihvaćanja stranih nacionalnosti svojih iseljenika. Prevladalo je mišljenje da strano državljanstvo koje su iseljenici dobivali u Americi nije isto što i ono njemačko, mađarsko ili francusko jer se smatralo da je prvo prihvatljivije zbog udaljenosti, ali i načina gledanja na samu nacionalnost.⁵³ U svakom slučaju, budući da su službena tijela ohrabrivala asimilaciju u zemlji primateljici, možemo lakše razumjeti brži način koji

⁵¹ SILVA, „Useljenik u preoblikovanju brazilskega društva”, 75.

⁵² MILETIĆ, *Journey under Surveillance*, 148.

⁵³ HRANILOVIĆ, „Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata”, 328-329.

je hrvatska zajednica u Brazilu prihvatila ne bi li se uklopila, posebno kada se mogla etnički lako integrirati.

U godini sastavljanja novoga ustava (1934.) donosi se zakon namijenjen kontroliranju imigracijskoga pitanja. Postao je poznat kao „Zakon kvota”, a propisivao je ulazak najviše 2 % novih imigranata nacionalnih skupina koje su ušle u državu u posljednjih pedeset godina.⁵⁴ Postojala je određena podjela između dva tipa imigracije – individualnih i spontanih te kolektivnih i grupnih. Time useljavanje postaje sekundarna tema jer je domaći radnik i migrant postao središte nove ekonomske politike. Useljništvo nakratko ponovo dolazi do izražaja po završetku Drugoga svjetskog rata, počevši s 1947., a službeno 1948., kada je Brazil u dogovoru s Međunarodnom organizacijom za izbjeglice (*International Refugee Organization* – IRO) iznova počeo primati ljude drugih nacionalnosti izbjegle iz područja uništenih ratom.⁵⁵ Za razliku od ostalih država primateljica, Brazil nije zabranio useljavanje iz zemalja gubitnica te je imao blaže uvjete za potencijalne kandidate, iako je postojala službena politika primanja samo deficitarnih zanimanja. Ta je odluka potom navela mnoge Hrvate, izbjegle u pojedine europske zemlje, da se upute u Brazil, najčešće kao apatridi, ali i kao Nijemci, Talijani, Austrijanci i Jugoslaveni. Za vrijeme i nakon rata pripadnici etničkih skupina, najviše Nijemci i Talijani, bili su povezani s invazijom na Jugoslaviju te ih je vlast u skladu s tim mišljenjem kažnjavala. Procjenjuje se da je na području Nezavisne Države Hrvatske živjelo 170 000 Nijemaca, od kojih je većina, u bijegu od partizana, evakuirana na druga područja u Europi pod njemačkom okupacijom. Unatoč deklaracijama o jednakosti za sve narode u novoj Jugoslaviji, njihov povratak u poslijeratnu zemlju ometale su komunističke vlasti, koje su im pripisale kolektivnu odgovornost za potporu iskazanu nacističkoj okupaciji. Onima koji su ostali konfiscirana je imovina i protjerani su ili zatvoreni u radne logore.⁵⁶

Većina njih ipak nije došla skupno, kao što je to bio slučaj 1920-ih i 1930-ih, a to je pogodovalo njihovu „gubljenju” u korpusu opće populacije. Određeni dio ipak se uspio naći u gradu São Paulu te osnovati domove Croatia Sacra Paulistana i Društvo prijatelja Jugoslavije, koji nastaju krajem 1950-ih, no u potpuno drugačijim uvjetima, s počesto sasvim oprečnim svjetonazorom. Međusobni rivalitet tih dvaju domova jedna je od konstanti funkcioniranja hrvatske zajednice u poraću, oblikujući identitet brazilskih Hrvata i njihova (ne)nacionalnoga poistovjećivanja, što se također može smatrati jednim od važnih razloga udaljavanja samih useljenika od zajednice. Udaljavanje zbog toga ili nekog drugog od spomenutih razloga, zajedno s poistovjećivanjem s unitarističkim jugoslavenskim viđenjem, dovodi do osnaživanja već postojeane „nevidljivosti” hrvatskoga nacionalnog bića u Brazilu.

Raspadom jugoslavenske državne zajednice nestaje ta paradigma „oprečnosti” u zajednici, onih koji su ju branili i onih čiji je glavni cilj bio njezino ne-

⁵⁴ BRASIL, „Ustav: članak 151”, 1937. U: *Constituições do Brasil*. São Paulo: Atlas, 1979.

⁵⁵ SILVA „Useljavanje u Brazil iz povijesne perspektive”, 56-59.

⁵⁶ KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*.

stajanje, no time domovi znatno gube na ideološkoj, ali i stvarnoj funkcionalnosti. Društvo prijatelja Jugoslavije 1992. postaje Društvo prijatelja Dalmacije, gubi financijsko-logističku potporu bivše zemlje te je primorano osmisliti novi način djelovanja i njegov smisao.⁵⁷ Croatia Sacra Paulistana pak postiže nominalno željeni cilj – neovisnost Hrvatske, ali time i gubi veliki dio svojega ideološkog poslanja budući da nova država nije stvorena na svjetonazorskoj osnovi dijela iseljenika koji su se poistovjećivali s Nezavisnom Državom Hrvatskom ili je jednostavno neovisnost i nestanak Jugoslavije bio cilj sam sebi.⁵⁸ Rat otežava situaciju, iako snaži nacionalni duh i zabrinutost zbog onoga što se događa u domovini, a u međuvremenu zbog nestanka prve generacije doseljenika u samom Brazilu slabi kohezivnost zajednice. Postupno približavanje, a potom i ulazak Hrvatske u Europsku uniju postaje jednim od važnijih čimbenika privlačnosti zemlje mlađim generacijama, kao i povećana vidljivost same države preko turizma. Osim toga s vremenom nestaje strah od nacionalne afirmacije koji je postojao kod nekih useljenika i njihove djece, pogotovo kada je riječ o iseljenicima-izbjeglicama, te se i oni polako približavaju domovini i njezinim domovima u Brazilu.

(Ne)vidljivost u brojkama

O broju hrvatskih useljenika u Brazilu ne postoji sustavno istraživanje iako je ta tema jedna od važnijih točaka rasprava vezanih uz tu zajednicu. Moramo reći da smo statističke podatke obradili kvantitativno, ali i kvalitativno, jer smo prvotno kontekstualizirali različite radove i predviđanja o veličini hrvatske zajednice od početka XX. stoljeća pa do početka 1960-ih. To smo morali učiniti s obzirom na to da je riječ o spekulativnom polju koje je često služilo za statističko minoriziranje, tj. umanjivanje.⁵⁹ Taj element, koji je pridonio nevidljivosti brazilske iseljeničke skupine, moguće je opisati kao rezultat niza čimbenika: nedostatak ustanova koje bi radile stalnu analizu, prekidi u funkcioniranju tih ustanova, etnički karakter useljenoga stanovništva i iseljenička politika Jugoslavije, koja je upućivala ne-Slavene u Brazil.⁶⁰

Smatramo da kvantitativna obrada brojki, čiji je krajnji rezultat baza statističkih podataka, zajedno s kvalitativnim pristupom brojkama može omogućiti stvaranje statističkoga narativa prikladnog za procjene znanstvenijeg karaktera.

Prvi statistički podaci temelje se na podacima Muzeja useljeništvu u Brazilu, mjesto kroz koje je većina imigranata prošla, a razlog zbog kojega je izabran jest to što je pristup informacijama jednostavan budući da su zapisi ulazaka u državu, zvani pristupnicama, digitalizirani i dostupni *online*. Tako Muzej bilje-

⁵⁷ TALAN, *Hrvatska/Brazil*, 174-175.

⁵⁸ BARBARIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska*, 193.

⁵⁹ ANIĆ, „Jugoslavenski iseljenici u Brazilu”, 401-404.

⁶⁰ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*

ži podatke od 1887., godine osnivanja, do 1978., kada kroz Prihvatilište prolaze zadnji useljenici. Najprije smo potražili Hrvate, kojih je sveukupno bilo 18, što nas je pak navelo da proširimo spektar istraživanja te smo se usmjerili prema ostalim narodnostima i počeli od markera „Jugoslaven”. Ispostavilo se da je taj izraz znatnije prisutan te je, na neki način, „skrivao” veliki broj informacija do kojih smo došli jednostavnim virtualnim pretraživanjem. Riječ je i o nazivu države koja više ne postoji, za razliku od Talijana, Nijemaca, Japanaca, Španjolaca i mnogih drugih koji nisu toliko puta prošli takvu vrstu promjene kao što je bio slučaj s narodima koji su sačinjavali Jugoslaviju ili neke druge države. To je zapravo dvostruko problematično u slučaju stanovništva Hrvatske, koje je tako stizalo iz različitih državnih tvorevina i među kojim je bio veliki dio onih hrvatskih državljana koji etnički nisu pripadali hrvatskom narodu. U sklopu zapisa Muzeja inicijalno smo uspjeli prikupiti 999 unosa s raznim varijacijama naziva „Jugoslaven”.⁶¹ Naravno, radi se o premalenom broju da bi predstavljao sveukupnost imigracije, ali olakšava nam određene generalizacije radi objašnjavanja nevidljivosti brazilskih Hrvata.

Još jedna poteškoća bila je činjenica da se naziv „Jugoslaven” pojavljuje tek nakon 1918., što znači da se ne odnosi na imigrante koji su stigli prije kraja Prvoga svjetskog rata. Tako smo postupno posegnuli za drugim brojkama Muzeja useljeništvu, obuhvativši razdoblje od 1882. do 1918. godine. Željeli smo pokazati da je prisutnost Hrvata bila poprilična iako su svi zabilježeni kao Austrijanci s obzirom na to da su se pod tim izrazom vodili razni drugi narodi koji su bili u sastavu Austro-Ugarskoga Carstva: Česi, Poljaci, Ukrajinci, Rumunji, Srbi, Bosanci, Mađari, Slovenci, Nijemci itd. Statističkom analizom upisa svih useljenika koji su bili klasificirani kao Austrijanci htjeli smo dati okvirni broj naših useljenika u zemlji te pokazati i raspraviti metodologiju koja bi omogućila da se, općenito gledajući, ti narodi i nacionalnosti „razotkriju”. Dakle, učinili smo sličnu obradu kao za pojam „Jugoslaven” te sve ono što podrazumijeva njegovo korištenje pri određivanju nacionalne pripadnosti. Više o tom razdoblju može se pročitati u publikaciji koja se bavi Hrvatima u Brazilu za postojanja Austro-Ugarske.⁶² Ovdje ćemo ukratko prikazati prijedlog mješovite kvantitativno-kvalitativne metodologije istraživanja i analizu statističkih podataka o useljenicima, dakako da dodatno objasnimo mehanizme koji su doveli do nevidljivosti te zajednice.

Po zaprimanju cijeloga registra iz Muzeja useljeništvu sa svim oblicima zapisivanja Austrijanaca i Jugoslavena krenuli smo u potragu koristeći četiri kategorije:

- a) ime i prezime useljenika
- b) mjesto stanovanja/rođenja
- c) vjerska pripadnost
- d) brod/datum.

⁶¹ PUH, *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*, 148-151.

⁶² PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 275-297.

Svaka od njih poslužila nam je u određivanju moguće pripadnosti useljenika i njegove obitelji, iako smo često ovisili samo o jednoj ili dvije kategorije. Morali smo raditi taj odabir svjesni da smo možda nekoga iseljenika prisilno „izbacili” ili „ubacili” u statistiku iako on/ona možda to i nije htio ili se nije uopće poistovjećivao s Hrvatskom i/ili hrvatskim nacionalnim, tj. etničkim identitetom. No, cilj nam je bio dobiti određeni broj useljenika da bismo poslije mogli napraviti njihov generalni profil te shvatiti tko su bili ljudi koji su pristigli u Brazil.

Što se tiče Hrvatskoga državnog arhiva, u njemu smo pronašli, u kontekstu Austro-Ugarske, razne popise i izvještaje u kojima se navode iseljenici te potom godišnjake Iseljeničkoga komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koji sustavno obrađuju tu građu i donose usustavljene podatke, koje nam je bilo lakše obraditi jer su zasebno navodili Brazil. Ovdje smo našli i na veliki broj navoda i procjena pristiglih iz raznih izvora i razdoblja.⁶³

Što se tiče samih brojki za prvu fazu useljavanja (do 1918.), od 31 169 upisa useljenika kao Austrijanaca u Prihvatilištu za useljenike između 1882. i 1918. za 3698 unesenih (12 % upisanih) možemo s relativnom sigurnošću reći da su došli iz Hrvatske. Ovdje smo računali striktno one koji su odgovarali većini navedenih karakteristika, pa primjerice nismo uzimali u obzir iseljenike čija su imena i prezimena zapisana na talijanskom ili njemačkom, a za koje nije bilo moguće odrediti mjesto stanovanja/rođenja ili brod kojim su došli. Tako smo došli do dosta „konzervativne etničke” brojke, koja je možda i sakrila neke od naših iseljenika.

S druge strane, znatan udio useljenika iz Hrvatske bio je ne-slavenskoga podrijetla, poput spomenutih Nijemaca i Mađara, otprilike 30 tisuća od svih 150 tisuća iseljenih tijekom prve Jugoslavije, što iznosi 20 % od ukupnoga broja. Njihova se prisutnost posebno osjeća u Brazilu, gdje smatramo da su činili 30-40 % iseljenih.⁶⁴ To objašnjava veliki broj hrvatskih građana njemačkoga ili mađarskoga podrijetla koji su na popisima i u godišnjacima, a njima se pridružilo i mnogo Dalmatinaca, koji su se u velikom broju iselili 1924. i 1925. godine. Ovdje bi još trebalo dodati otprilike dvije tisuće Hrvata pristiglih nakon Drugoga svjetskog rata te još dvije tisuće Podunavskih Nijemaca, koji su „usmjerenom migracijom” naseljeni u saveznu državu Paraná.⁶⁵

Zaključno, pogledamo li ukupan broj od 23 248 osoba iz Jugoslavije pristiglih u Brazil tijekom 1920-ih, u skladu s godišnjakom Iseljeničkoga komesarijata 70-80 % njih bilo je iz Hrvatske. Uračunavajući prirodni prirast (rođene/preminule) između 1920. i 1940.,⁶⁶ koji je bio između 19 i 24 %, ⁶⁷ možemo reći – s nužnim i mogućim odstupanjima u procjenama – da je broj hrvatskih

⁶³ HR-HDA-966-JNO, V. Iseljenička štampa (1915-1926), Propagandni materijal (1915-1928), Tiskovine (1915-1922); HR-HDA-967-2-6, Brazil (1924-1952), kut. 50, fasc. 250-251.

⁶⁴ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 189-192.

⁶⁵ PUH, *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju.*

⁶⁶ HR-HDA-967-2-6, Brazil (1924-1952), kut. 50, fasc. 250-251.

⁶⁷ CARVALHO, *A população brasileira: estudo e interpretação.*

državljana bio negdje između 35 i 40 tisuća. A uzmemo li onda u obzir i novodoseljene 1950-ih i 1960-ih, danas bi taj broj mogao biti oko 80 tisuća. Daka-ko, procjene u statistici ne moraju nužno odgovarati stvarnom identificiranju osoba i njihovoj pripadnosti hrvatskom narodnom korpusu. Prema tome, jačanjem hrvatske prisutnosti u Brazilu stvaran broj osoba povezanih s domovinom, a onda i državljana, polako će se približavati navedenom izračunu.⁶⁸

Tiskovine i iskazi kao naličje zajednice

Ovdje ćemo se osvrnuti na ideje i zapažanja do kojih smo došli prilikom iščitavanja dokumenata i izvještaja koji govore o javnom životu hrvatske zajednice, pogotovo u dvadesetim i tridesetim godinama prošloga stoljeća, budući da su važni za shvaćanje određenih općih značajki zajednice i omogućuju nam da dodatno razložimo razloge „nevidljivosti” zajednice u kontekstu i Brazila i Hrvatske. Našli smo dosta skrivenih podataka, kao što je svezak u kojem je sačuvan materijal koji se koristio za izložbu Iseljeničkoga muzeja u Zagrebu.⁶⁹

Ako se vratimo na prvu fazu useljavanja, tu je riječ o pokušaju popunjavanja praznina i nadomještanja nemogućnosti da se uspostavi kontakt s useljenicima koji zbog svojega životnog vijeka više nisu živi i čije priče nisu zapisane, pa je do njih teško doći. Važno je pokazati i da su njihova iskustva bila raznolika, isprepletena s političkim diskursima koji su opravdavali njihov dolazak u Brazil, i s onima institucijskim, koji su tražili način da spriječe emigraciju (o čemu je bilo riječi), te s onima koji su iskoristili njihove životne priče da bi ih privukli da se ukrcaju i krenu za Brazil. Zbog kompleksnosti izvještaja koje smo pronašli odlučili smo ih pretvoriti u metaforu prema kojoj je iseljavanje izvještaj, tj. iskaz.⁷⁰ Možemo reći da svi izvještaji pokazuju određenu stranu procesa seljenja onih koji su bili uključeni u taj emigracijsko-imigracijski pothvat: političare, emigracijske agente, policajce, novinare, putnike-istraživače, iseljenike-povratnike itd. To je možda najvidljivije u toj prvoj fazi, u izvještajima onih koji su bili u lošijem položaju, a to su uglavnom sami iseljenici koji prepričavaju svoje poteškoće za vrijeme seljenja, a onda i po dolasku u novu postojbinu i pri povratku u domovinu.⁷¹

U tom smislu kao najizraženija stavka zahtjeva zajednice čini nam se ona o otvaranju službenoga predstavništva, čije je kašnjenje uvelike otežalo funkcioniranje (veleposlanstvo se otvara tek krajem 1930-ih). Osim toga zahtjeva, vidljivo je i da se zajednica sama organizirala u obliku raznih potpornih društava i zajednica, ali je njihovo djelovanje bilo prilično kratkotrajno te su zatvarali svoja vrata s istom lakoćom s kojom su ih otvarali.⁷²

⁶⁸ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 196-197.

⁶⁹ HR-HDA-967-2-6, Brazil (1924-1952), kut. 50, fasc. 250-251.

⁷⁰ PUH, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, 227-275.

⁷¹ HOFGRÄFF, „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920. – 1939.”

⁷² Narodna zadruga Jugoslavije, Jugoslavensko potporno udruženje 1 i 2, Jugoslavensko

Kao što smo rekli, takva situacija bila je rezultat zanemarivanja od strane zemlje podrijetla u kombinaciji sa zabranama i ograničenjima zemlje primatelje, pogotovo nakon 1930., dolaskom Vargasa na vlast. Unutarnja korupcija također se može pripisati negativnim čimbenicima, posebno ako se prisjetimo da je najveća institucija toga vremena – „Pripomoćno udruženje” – ugašena zbog svojih rukovoditelja.⁷³ Veličina i brz rast grada São Paula svakako su pomogli raseljavanju hrvatskih imigranata, kao i strukturna neravnoteža, koja je pogodovala nekim većim i bogatijim etničkim skupinama (Talijani, Mađari i Nijemci), ostavljajući Hrvate u slabijem položaju, gdje su morali tražiti druge načine osiguravanja svojih prava, asimilirajući se u te veće zajednice. Čak i tako pronalazimo mnoge primjere useljenika koji su iskoristili svoj hrvatski identitet i nastojali ga zadržati u često neprijateljskom okruženju, zbog čega je njihov glas dugo bio zataškavan.

Ovdje moramo reći da je strukturna neuravnoteženost važan čimbenik budući da je pojačavao individualizam i asimilacionizam, ostavljajući stanovništvo ranjivo, fizički udaljeno od zajednice i stalno u potrazi za sredstvima za ekonomsku podršku.⁷⁴ Nedostajalo im je i vremena za osmišljavanje i djelovanje u svrhu očuvanja zajednice – dakako, kada nije bilo napetosti i ideoloških sukoba između unitarista i emancipacionista. Čini nam se da su konflikti i stalne tenzije glavna opasnost da jednu useljeničku zajednicu učine nevidljivom ili nepostojanom jer smo primijetili kako su onemogućavali zajednici da se razvija u drugim područjima. Ići dalje od informacija koje izgledaju očito pomaže nam da šire i dublje razumijemo razdoblje koje još uvijek utječe na zajednicu i slabo je poznato. Nevidljive su također mreže kontakata koje je zajednica imala s drugim latinoameričkim zemljama, posebno Argentinom, o plodnom dijalogu sa Slovencima i intenzivnoj suradnji s hrvatskim novinama *Obzor* i *Novi Iseljenik*.⁷⁵ S druge strane, iako nije u fokusu ovoga članka, moramo spomenuti i individualni aspekt toga fenomena – mnogi iseljenici iskoristili su svoj hibridni i fluidni identitet da bi se pridružili grupama koje su im jamčile nešto što oni sami ili zemlja podrijetla nisu mogli priskrbiti te su tako i „dobrovoljno” postajali nevidljivi, integrirajući se gotovo potpuno u novo društvo.

Taj oblik hibridnosti, iznimno prisutne u brazilskom društvu, jedna je od značajki koje omogućuju bolje razumijevanje Hrvata u Brazilu kao povijesno-ga konstrukta s obzirom na to da je po dolasku u novu postojbinu, ovisno o razdoblju, morao birati ili mu je pak nametnuto nekoliko načina identificiranja sebe kao useljenika.⁷⁶ Kako je napustio dominantnu paradigmu svoje zemlje, bio je prisiljen uzeti u obzir karakteristike koje ga razlikuju od drugih, ali

društvo, Jugoslavenska narodna zajednica, Narodni dom „Belém”, Hrvatsko društvo „Domovina”, Sportski klub „Dalmacija”, Društvo uzajamne pomoći „Jadran”.

⁷³ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 147-148.

⁷⁴ PORTES, WALTON, *Labor, Class, and the International System*.

⁷⁵ PUH, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945.*, 149.

⁷⁶ *Isto*, 25-33.

i one koje ga približavaju drugima. Iskoristivši prednosti toga hibridnog stanja i zemlje gdje je to bila službena ideologija, prilagodio se i to počeo koristiti u smislu integracije u društvo i jamčenja prava za sebe i svoju obitelj ovisno o tome koji mu je etnički aspekt nudio više pogodnosti. Iseljnik takva hibridnoga identiteta tako se pokazao povijesno nevidljiv u brazilskom slučaju, što je tema koja bi se mogla proučiti i izvan djelokruga povijesnih istraživanja.

Zaključni osvrt

U ovom članku prikazali smo hrvatsku iseljeničku zajednicu kroz neke od mogućih razloga njezine nevidljivosti, tj. strategije i pojavnosti koje su doprinijele njezinu postupnom nestajanju. Pretpostavili smo da je Brazil kao takav određen kao zemlja „odlagalište” u koju su odlazili najčešće Hrvati u najtežoj životnoj situaciji, vođeni besplatnim kartama, oni koje je propaganda o velikim i jeftinim parcelama bogate zemlje navela na odlazak u udaljene, slabo povezane dijelove brazilske unutrašnjosti ili pak oni stanovnici Hrvatske koji nisu bili južnoslavenskih korijena, kojima se posebno olakšavalo iseljavanje i o kojima se po dolasku u zemlju primateljicu nije institucionalno brinulo. Društveno-politički uvjeti koji su doveli do te specifične situacije dodatno su potvrđeni znanstvenim radovima koji su, da tako kažemo, zaobilazili Brazil i njegove Hrvate. Ipak, pogledamo li statističke podatke, primijetit ćemo da se iz Hrvatske nije iselio tako malen broj osoba, što nas je pak navelo da raspravimo razliku između „objektivnih” i „subjektivnih” brojki da bismo došli do sadašnje procjene od 80 tisuća pojedinaca koji imaju barem djelomično hrvatsko podrijetlo.

Naime, postoji velika razlika u percepciji identiteta podijeljenog između službenih spisa (institucionalni dokumenti izdani za iseljeničku populaciju – definirajući ju kao austrougarsku, jugoslavensku, talijansku, njemačku, neodređenu ili bez državljanstva) i individualne/kolektivne percepcije useljenika, koji nisu uvijek bili svjesni ili zaokupljeni institucionalnim identitetom koji im se pripisuje. Neki od njih svakako su njegovali „hrvatstvo” kroz priče, povijest, dokumente, pisma i druga sredstva koja nisu bila službeno nadzirana. Međutim, činjenica da nije postojalo priznavanje hrvatskoga identiteta, ili da se pojedinac maksimalno integrirao u Brazilu, ili pak negirao zbog postojanja drugih spomenutih identiteta, dovela je do specifičnoga načina kako „biti Hrvat” u Brazilu, smanjujući prisutnost u javnom životu brazilskoga i hrvatskoga društva.

Tako možemo zaključiti da je iseljavanje kao mreža isprepletene narativima i kontranarativima na sjecištu različitih diskursa. A slika o Brazilu, za koju se borilo na različite načine, gradila se na osnovi „objektivnih” podataka koji su iznova bili kontekstualizirani u iskazima i izvješćima, tj. istraživanjima, ovisno o pozitivnom ili negativnom stajalištu o onima koji su bili uključeni u

migracijski proces. Nažalost, nadjačala je percepcija „nevidljivosti” i „nepostojanja” hrvatske zajednice u Brazilu, potpomognuta službenom vizijom te zemlje kao mjesta gdje se rase i etniciteti miješaju i gdje stanovništvo ne ističe svoju nacionalnu pripadnost, stvarajući novu, hibridnu naciju. Zato je ta specifična situacija iziskivala možda ne hibridni, ali svakako mješoviti metodološki pristup, koji kombinacijom informacija pristiglih iz kvantitativnih i kvalitativnih analiza može pomoći da se objasne povijesni, ali nužno i drugi procesi koji brazilskim Hrvatima daju poseban položaj u kontekstu migracija.

Arhivski i neobjavljeni izvori

HR-HDA-966, V. Iseljenička štampa (1915-1926), Propagandni materijal (1915-1928), Tiskovine (1915-1922), Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

HR-HDA-967-2-6, Brazil (1924-1952): Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

HR-HDA-966-JNO: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 966, Jugoslavenska narodna obrana.

HR-HDA-967-SOI: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 967, Savez organizacija iseljenika.

HR-HDA-1071-IK: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1071, Iseljenički komesarijat.

Tisak

Jornal Saiug (São Paulo), 1986.

Correio de São Paulo (São Paulo), 1937.

Literatura

ANIĆ, Josip. „Jugoslavenski iseljenici u Brazilu”. *Migracijske teme* 4 (1988), br. 4: 395-411.

ANTIĆ, Ljubomir. *Los Croatas y América*. Zagreb: Fundación para la Emigración Croata, 2001.

ANTIĆ, Ljubomir. „The Economic Causes of Emigration from Croatia in the Period from the 1880’s to the First World War”. *Povijesni prilozi* 14 (1995): 291-300.

AXT, Gunter. „Imigração e idéia de Nação no Brasil” [Useljavanje i ideja o naciji u Brazilu]. Doktorska disertacija, Universidade de São Paulo, 1999.

BARBARIĆ, Ilija. *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime*. Split: Naklada Bošković, 2010.

BARZOTTO, Valdir Heitor; RIOLFI, Claudia. *Dezescrita*. São Paulo: Paulistana, 2014.

BRASIL. Dekret br. 528, 28. 6. 1890. Coleção de Leis do Brasil – 1890, str. 1424. Vol. 1, fasc. VI. Pristup ostvaren 20. 8. 2018. <http://www2.camara.leg.br/legin/fed/decret/1824-1899/decreto-528-28-junho-1890-506935-publicacaooriginal-1-pe.html>.

BRAUDEL. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb: Antibarbarus, 1997.

BRUNNBAUER, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.

CARVALHO, Alceu. *A população brasileira: estudo e interpretação*. Rio de Janeiro: IBGE, 1998.

CRESWELL, John W. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. SAGE, 2014.

CRESWELL, John W; PLANO CLARK, Vicky L. *Designing and conducting mixed methods research*. SAGE, 2011.

DIKANOVIĆ, Vesna. „Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918–1945”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2016.

ESTE, David; SITTER, Kathleen; MACLAURIN, Bruce. „Using mix methods to understand youth resilience”. U: *Researching Resilience*, ur. Linda Liebenberg i Michael Ungar. Toronto: University of Toronto Press, 2009, 201-224.

GUBA, E. G.; LINCOLN, Y. S. „Competing paradigms in qualitative research”. U: N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, 1994, 105-117.

GUBA, E. G.; LINCOLN, Y. S. „Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences”. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, 2005, 191-215.

HOFGRÄFF, Darija. „Hrvati u svjetlu politike prema iseljništvu 1920. – 1939.” Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2018.

HRANILOVIĆ, Nada. „Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata”. *Migracijske teme* 3 (1987), br. 3-4: 325-334.

KARAKAŠ OBRADOV, Marica. *Novi mozaici nacija u „novim poredcima”*. *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

MARINOVIĆ DORO, Norma. „A imigração iugoslava no Brasil” [Jugoslavensko useljništvo u Brazilu]. Doktorska disertacija, Universidade de São Paulo, 1987.

MEJOVŠEK, Milko. *Metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2013.

MILETIĆ, Aleksandar R. *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918-1928*. Münster: Lit Verlag, 2009.

MIROŠEVIĆ, Franko. „Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 21 (1988): 107-119.

Museu da Imigração [Muzej useljništva]. Pristup ostvaren 8. 10. 2018. <http://www.inci.org.br/acervodigital/livros.php>.

PAIVA, Odair da Cruz. *Histórias da (I)migração: imigrantes e migrantes em São Paulo entre o final do século XIX e o início do século XXI*. São Paulo: Arquivo Público do Estado, 2013.

PASKIEVIĆ-ČIKARA, Peroslav. *Kako je izseljenicima u Braziliji*, Zagreb: tiskom dioničarske tiskare, 1897.

PORTES, Alejandro; WALTON, John. *Labor, Class, and the International System*. New York: Academic Press, 1981.

PUH, Milan. *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2015.

PUH, Milan. *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2017.

PUH, Milan. *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: druga faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.

SELJAN, Mirko; SELJAN, Stevo. „Zašto izseljenici bježe iz Brazilije?” *Jeka. Hrvatski iseljenički koledar* (1910): 169-171.

SILVA, Roger Cavalheiro. „Useljavanje u Brazil iz povijesne perspektive”. U: Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu: iseljeničke priče i priče o useljenju*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2015, 145-148.

SILVA, Roger Cavalheiro. „Useljavanje u São Paulo: od ropstva do plaćenog rada”. U: Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu do 1918.: prva faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2017, 209-227.

SILVA, Roger Cavalheiro. „Useljenik u preoblikovanju brazilskog društva: grad São Paulo između dva svjetska rata: 1918-1939”. U: Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: druga faza useljavanja*. São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.

SYMONDS, Jenny E.; GORARD, Stephen. *The death of mixed methods: Research labels and their casualties*. Edinburgh: British Educational Research Association, 2008.

TALAN, Nikica. *Hrvatska/Brazil. Kulturno-povijesne veze*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1998.

TASHAKKORI, Abbas; TEDDLIE. *Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches. Applied social research methods series, Vol. 46*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, 1998.

SUMMARY

Croats in Brazil as an Invisible Diaspora

In this paper, we present a thematic and methodological-theoretical history of immigration in Brazil, divided into three periods (up to 1918, from 1918 to 1945, and after 1945), in order to explain the causes of invisibility of this Croatian community and to point to the effects of the immigration policy that set up Brazil as the “disposal area” of marginal groups. We have pointed to historical events that prompted people to go from Croatia to Brazil, which made this country one of the three major emigrant recipients in Latin America even though not much attention has been given to it by the scientific community or in politics. We then interpreted the statistical data and estimates related to the number of immigrants in the country using a mixed methodology of quantitative and qualitative approaches to assess the current number of persons of Croatian heritage in Brazil. We continued with an analysis of prints, testimonies, and reports that describe the life of the community itself. These offer us insight into lower-level mechanisms that have influenced the deliberate disappearance of Croats, which has become one of the major characteristics of the community as a historical construct. In addition, we have highlighted ways in which media writing and some other instances were in constant dispute over the definition of the very experience of emigration, sometimes with positive viewpoints, but most often with negative ones, that over time became exclusive, thus contributing to the disappearance of Croats-Brazilians from the official destination maps. We end the article with a review of the relationship between the emigrant and his individual adjustment to the situation, which necessarily contributed to the hybrid identity that the Brazilian state officially encouraged, and enabled him to gain a better position and greater rights in the new society.

Key words: Brazil; Croats; diasporas; Austria-Hungary; Kingdom of Yugoslavia; socialist Yugoslavia